

Ա. ԱՎԶՅԱՆ

ԹԲԻԼԻՍԻ ՄԵՅԴԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԲԵՐԴԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(ԹԲԻԼԻՍԻ 1500-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Լրաց ժողովուրդը 1958 թվականի հոկտեմբերին հանդիսավոր և արժանավայել կերպով տոնեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի գոյության 1500-ամյակը:

Թբիլիսին միշտ եղել է անդրկովկասյան ժողովուրդների կենտրոն, ուր դարբնվել են այդ նույն ժողովուրդների կամքը, միասնականությունն ու եղբայրական բարեկամությունը:

Հազարամյակների պատմություն ունի հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը: Այն օրվանից, երբ հայ ժողովուրդը պատմության ասպարեզ է իջել, նա իր կողքին տեսել է իր հարևան և եղբայրակից վրաց ժողովուրդին: Դարեր շարունակ ամրապնդվել է երկու ժողովուրդների բարեկամությունը, միասնականությունը, խորունկ և սերտ է եղել մանավանդ հայ և վրաց ժողովուրդների մշակութային կապը:

Հայ ժողովուրդի մշակույթի, գրականության, արվեստի և մամուլի զարգացման գործում առանձնապես խոշոր դեր է կատարել Թբիլիսին:

Թբիլիսին եղել է բազմաթիվ հայ գրողների, արվեստագետների, քաղաքական և հասարակական գործիչների ծննդավայրն ու օրրանը:

Մեր պատմիչներից, ինչպես հնում Մովսես Կաղանկատվացին, Ուխտանեսը, Թովմա Արծրունին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Թովմա Մեծոփեցին, Վարդան Օձնեցին, մեր օրերում Աղեքսանդր Երիցյանը, Ստեփանոս Քիշմիշյանը, Լեոն, Հովսեփ Օրբելին, Լևոն Մելիքսեթ-Քեկը, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը և ուրիշներ շերմությամբ են խոսել ու գրել Վրաստանի և առանձնապես Թբիլիսիի մասին:

Հայ ժողովուրդը ոչ միայն իր գիրն ու գրականությունն է զարգացրել Թբիլիսիում, այլև իր շինարար աշխատանքով և կառույցներով գեղեցկացրել և պայծառացրել է Թբիլիսին և այդպիսով հատուցել նրա բարեսիրտ հյուրընկալությունը:

Անցյալում, երկար ժամանակ, մինչև 1917 թվականը, արևելահայերի մշակութային արվեստի գլխավոր կենտրոնը Թբիլիսին էր, ուր հայերը միշտ մեծ թիվ են կազմել:

Թբիլիսիի բոլոր թաղամասերում եղել են հայկական եկեղեցիներ: Նրանց թիվը ԺԸ դարում հասել է 33-ի: Նախկին Թիֆլիսցիներն ունեցել են 29 հայկական եկեղեցի, իսկ Երևանից, Էջմիածնից, Շամխորից, Գանձակից գաղթած հայերը ևս շինել են չորս եկեղեցի և այդպիսով հարձել 33 եկեղեցի: Հիշենք եկեղեցիներից մի քանիսի անունները. Ս. Փոքր Մողնի, Ս. Սահակաշեն, Սասախու (այսինքն արքունի) Ս. Գևորգ, Թիկենամ Ս. Գևորգ, Ս. Կողմա և Դամիան, Զրատարի Ս. Հակոբ, Ս. Կիրակի և Ներսի Հավարարի Ս. Գևորգ և այլ եկեղեցիներ, որոնք չեն հասել մինչև մեր օրերը: Այդ եկեղեցիները ունեն հետաքրքիր պատմություն, սակայն մինչև այժմ չեն ուսումնասիրված:

Ո՞րն է առաջին հայկական եկեղեցին Թբիլիսիում:

Ըստ պատմական աղբյուրների ու փաստերի, ամենահին և առաջին հայկական եկեղեցին Թբիլիսիում՝ Մեյդանի Ս. Գևորգ Կաթողիկե Ս. Աստվածածին կամ ինչպես առհասարակ պատմության մեջ հայտնի է՝ Բերդի Մեծ եկեղեցին է, կառուցված՝ Նարեկալ կոչվող բերդի ստորոտում և «մեծ» մականունն է ստացել այն, Բերդի Փոքր եկեղեցուց (Ս. Հրեշտակապետաց) տարբերվելու համար, որը գտնվում էր նույն փողոցում (Ներկարարների փողոց), ընդամենը 100—150 քայլի վրա:

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին եկեղեցու հիմնադրման տարեթիվը նշում է 1251²: Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկը ևս ընդունում է, որպես Մեյդանի Ս. Գևորգ եկեղեցու հիմնադրման սկզբնական թվական՝ 1251³:

Արդ, ի՞նչն է հիմք ծառայել հարգելի դիտնականներին այդ եղբայրացության հանգիստ:

Հ. Օրբելին հիմնվել է գլխավորապես հիշյալ եկեղեցու բակի շրջապատի արևելյան դռան ճակատին մի ժամանակ եղած խաչքարի մի բեկորի արարերեն արձանագրության վրա:

¹ Տե՛ս Գյուտ ավագ Բանան Աղանյանի՝ «Վրաստանի հայերը», «Տարազ», 1919 թ., № 1—12:

² Տե՛ս Հ. Օրբելի, «Արարական գրությունը խաչքարի մի ֆրագմենտը Թիֆլիսում», «Քրիստոնեական արևելք», Բ, 1918 թ., էջ 198—199 (նույնը):

³ Տե՛ս պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, «Մուսուլմանական առթիվ 1197 թվականին Թիֆլիսում տեղի ունեցած երկպառակության մասին» (նույնը), «Կովկասյան Պատմա-հնագիտական ինստիտուտի տեղեկագիր», 1925 թ., էջ 58—59:

Այդ մասին խոսվում է նաև 1925 թվականին Թբիլիսիում հրապարակված մի ռուսերեն ժողովածուի մեջ.

«...Վանքի⁴ շարքում գտնվող Մեյդանի Ս. Գևորգ եկեղեցին ներկայացնում է Թիֆլիսի հայկական հնագույն հուշարձաններից մեկը: Տաճարի հիմնադրումը ըստ պատմական տվյալների և առանձնապես շենքի հատակագծի՝ կարելի է վերագրել ԺԳ դարին: Համաձայն իր ճարտարապետական կառուցվածքի՝ նա պատկանում է «կենտրոնազմբեք» եկեղեցիների շարքին:

Գմբեթի վերևի մասը կառուցված է ժելարում, որից հետո՝ դարձյալ ենթարկվել է վերակառուցման:

Դժբախտաբար տաճարի արտաքին ճակատը ծեփված է, որը և խանգարում է ճիշտ որոշելու ուղև տարբեր ժամանակի շերտերը: Տաճարի շրջապատի ներսում, արևելյան դռան մոտ, պատի մեջ ամրացված է խաչքարի մի բեկոր արաբական գրությամբ, ԺԳ դար»⁵ և այլն (ընդգծումներն ամեն տեղ մերն են — Ս. Ա.):

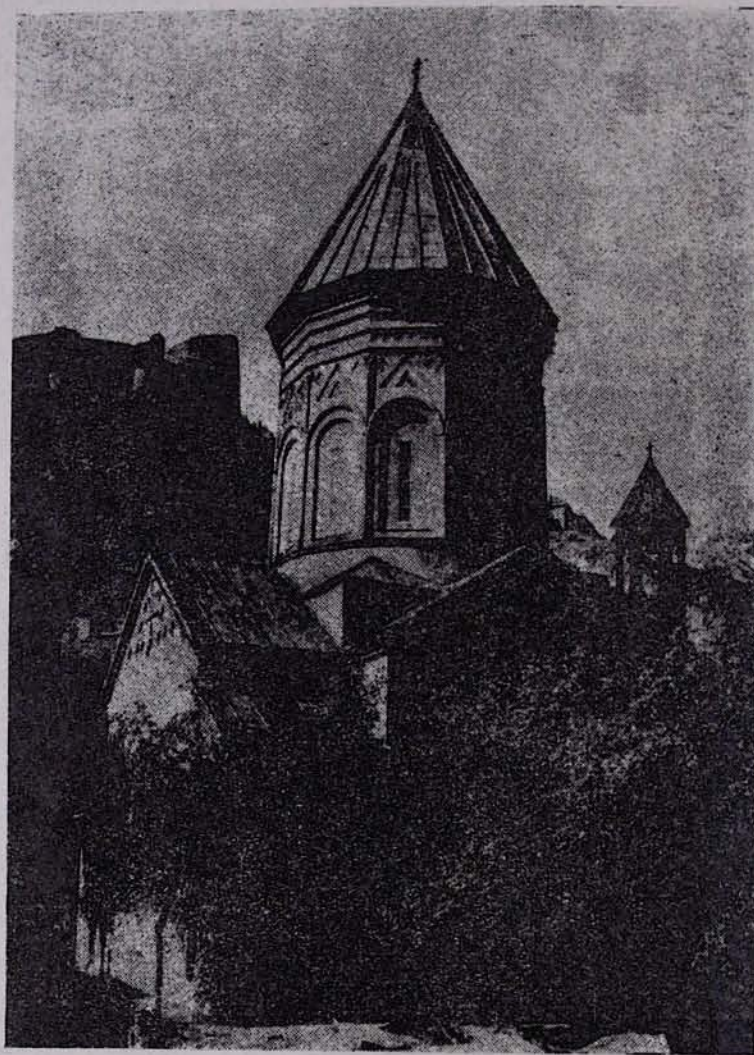
Որո՞նք են այն պատմական տվյալները, որ հեղինակին իրավունք են տալիս շենքի կառուցումը վերագրել ԺԳ դարին: Նթե այն, որ «համաձայն իր ճարտարապետական կառուցվածքի՝ նա պատկանում է «կենտրոնազմբեք» եկեղեցիների շարքին», ապա պետք է ասել, որ այդ «կենտրոնազմբեք» շենքերի գոյությունը շատ ավելի վաղ շրջանի է պատկանում, քան ԺԳ դարին, ինչպիսին է «Վրաստանում Զվարին և Հայաստանում»:

4 Վանք ասելով ներկա դեպքում Թբիլիսիի վանքի մայր տաճարը չպետք է հասկանալ, այլ Ս. Գևորգի շարքում գտնվող Հրեշտակապետաց կամ հանուն Սբրոց քառասնիցն և կամ Բերդի Փոքր եկեղեցին, որի մասին 1795 թվականին ոմն Սերբոր գրել է. «Եւ վանիցս սրբոյ տաճարին են սեղանք 40 խորհրդոյն քառասնիցն. և ևս ի հարկաւորին գ'ի Տէր ննջեալ հոգւոց մատուցանել զպատարագս, ի միում ասուր կատարել զ-40-ն ևս՝ յիւրաքանչիւր բնմիւ» (Տե՛ս Գյուտ ավագ Բանան Աղանյան, «Եփման հայոց պատմության», Ժ դիրք (մանր մատենագիրք ԺԵ—ԺԹ դար), Թիֆլիս, 1912 թ., սյունակ 372: Նաև պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, «Մուսուլմանական առթիվ 1197 թվականին Թիֆլիսում տեղի ունեցած երկպառակության մասին» (նույնը), «Կովկասյան Պատմա-հնագիտական ինստիտուտի տեղեկագիր», 1925 թ., էջ 54):

⁵ Տե՛ս «Թիֆլիսն ու նրա շրջակայքը» (նույնը նույնը), 1925 թ., էջ 185—186:

նում Հովհաննիսն⁶։ Բացի այդ, եկեղեցու բակի շրջապատի մեջ եղած ԺԳ դարի «արարական գրութիւն» ունեցող խաչքարը դեռևս չի ասում, որ եկեղեցին կառուցված է ԺԳ դարում և ոչ այն պարիսպը, որը եղել է մի ժամանակ և որի մեջ ամրացված է եղել այդ խաչքարը։

կամ Մործորեցին) իր հայտնի ճառը «Յաղագս երկնային շարժմանց» արտասանել է վերոհիշյալ Ս. Գևորգ եկեղեցում և մեծ հավանութիւն գտնելով իշխան Ումեկի կրթութեւր որդու՝ Վախտանգի կողմից, նրա առաջարկով էլ գրի է առել այդ ճառը, որի առաջաբանում նրանկացին ասում է.

ՔՐԻՆՍԻ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկը ի նկատի ունի և՛ Հ. Օրբելու կարծիքը և՛ այն, որ 1284 թվականին մեր հայտնի բանաստեղծ, փիլիսոփա, վարդապետ Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզը

«Ի թվին ՉԼԳ պատահեաց զալ ի կողմանս աստուածապահ թագաւորութեանս աշխարհիս վրաց, ի հռչակաւոր և ի մեծ ի մայրաքաղաքն ի Տփլիս, Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց։ Եւ հանդիպեցաւ խօսել մեզ բանս քարոզութեան ի դուռն եկեղեցւոյն մեծապատիւ և խոհմամիտ և մեծ իշխան հայոց՝ պարոն Քարիմատինին։ Ձոր շինեալ

⁶ Տե՛ս Ռ. Աղաբաբյան, «Վրաստանի և Հայաստանի կենտրոնագմբեթ շենքերի կոմպոզիցիան», Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., էջ 119,

էր աստուածասէր և բարի հոգի հայր նորա պարոն Ումեկն: Եւ էր խօսեցեալ բանն յաղագս երկնային շարժմանն:

Ուրեմն, ըստ Հովհաննես Երզնկացու, եկեղեցին «շինեալ էր աստուածասէր և բարի հոգի հայր նորա պարոն Ումեկն»: Պարզ է, որ մեր գիտնականները հիմք ունեն հենվելու հեղինակավոր Երզնկացու ասածի վրա, քանի որ Երզնկացին ինքը ժամանակակից է եղել իշխան Ումեկի ժառանգներին, որոնք և ճիշտ տեղեկություններ կարող էին տալ եկեղեցու «շինութեան» մասին:

Եկեղեցու իշխան Ումեկի ձևերով «շինվելը» չեն ժխտում և ուրիշ պատմագետներ, որոնց հետ մենք ևս համաձայն ենք: Սակայն ամբողջ թյուրիմացությունը կայանում է նրանում, որ և՛ Երզնկացին և՛ ուրիշները «վերաշինել» բառի փոխարեն գործ են ածել «շինել» բառը:

Ումեկ իշխանի մասին խոսում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին: «Մեծատուն վաճառական Ումեկը» 1242 թվականին գաղթել է Կարինից Թիֆլիս և վրաց արքունիքում հասել ազդեցիկ դիրքի:

Այս Ումեկը «վերստին շինեց Բերդի Կաթողիկե Եկեղեցին» Հաղբատա Ս. Նշան տաճարի ձևով և մեծութամբ և այլ շատ բարեգործություններից հետո վախճանելով՝ թաղվեցավ յուր կառուցած եկեղեցւո ղոան առաջ»⁷:

Իշխան Ումեկը Ս. Գևորգ եկեղեցին ոչ թե շինել, այլ վերաշինել կամ վերստին շինել է մոնղոլների արշավանքից (1238 թ.) 13 տարի հետո, 1251 թվականին:

Պատմությունից հայտնի է, որ Թիֆլիսը բաղմամբիվ անգամ ենթարկվել է ավերման, բայց վերստին վերականգնվել են նրա արժեքավոր շենքերն ու եկեղեցիները:

Այդ եկեղեցիների շարքումն է եղել նաև հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցին, որն հաճախ ավերվել է, բայց և նորից վերաշինվել է:

Մոնղոլների արշավանքից և իշխան Ումեկի ձևերով վերաշինվելուց դեռևս շատ առաջ Թիֆլիսի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցին քանքվել է նաև արաբների արշավանքների ժամանակ ժ—ժԱ. դարում և վերականգնվել 1037 թվականին:

«...Կաթողիկե Աստվածածնի եկեղեցին շինել են Վարդան Մամիկոնյանի սերունդները 1037 թվականին դարձյալ հին եկեղեցու

տեղը...», — գրում է Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանը⁸:

Ուրեմն դեռևս 1037 թվականից առաջ գոյություն է ունեցել եկեղեցին, որ հիշյալ թվականին «շինել են դարձյալ հին եկեղեցու տեղը»:

Հապա ե՛րբ է հիմնադրվել Ս. Գևորգ եկեղեցին:

625 թվականին խաղարաց խաբան թագավորը, միացած բյուզանդացիների Հերակլ կայսեր հետ, ավերում է Թիֆլիսը, կամ, ինչպես Մովսես Կաղանկատվացին է ասում, «...պատեալ, պաշարելին զփափկասուն, վաճառաշահ, հուշակաւոր մեծ քաղաքն Տփիսն»:

Այդ այն ժամանակներն էին, երբ կրոնական տարաձայնությունների պատճառով Հայ ու Վրաց եկեղեցիները նոր էին իրարից անջատվել (609 թ.):

Ահա ինչ է ասում այդ շրջանի մասին պատմագետ Աղեքսանդր Երիցյանը.

«Չնայելով այդ սարսափելի հարվածին (քաղաքի ավերմանը—Ս. Ա.), Թիֆլիսը շուտով վերականգնացավ և լցվեց բնակիչներով: Այս անգամ հայերն այնքան շատ ժողովեցան և այնքան նշանակության տեղ էին քաղաքիս մեջ, որ չնայելով վրաց դեպի մեզ ունեցած ատելությունը քաղկեդոնի ժողովի պատճառով, հայք իրավունք ստացան Բերդի մեջ եկեղեցի շինելու հանուն Ս. Գևորգա, որ և մինչև հիմա կոչվում է Բերդի (Կաթողիկե) եկեղեցի: Այս իրողությունը պատահած է հայոց 80 թվականին (632 թ.)⁹, այսինքն քաղաքի ավերումից վեց տարի հետո...»¹⁰ (625+6=631—Ս. Ա.):

Ս. Գևորգ եկեղեցու «շինելու» մասին նույն երկու ծայրահեղ թվականներն է բերում նաև Բժիշկ-գրականագետ, Սայաթ-Նովայի տաղերի առաջին խմբագիր և հրատարակիչ Գևորգ Հախվերդյանը, նույն գրքի առաջաբանում գրելով հետևյալը. «...Թիֆլիզու բաղմամբիվ եկեղեցիներն էլել են միշտ կախյալ իշխանությունից Հաղբատի առաջնորդին, որն որ ունեցել է իր առաջնորդարանն Մեծ բերդի Կաթողիկե եկեղեցումն, որո շինելու տարին ընկնում է 631 կամ 1251-ին»¹¹:

8 Տե՛ս Գյուտ ավագ Բահեա Աղանյան, «Վրաստանի հալերը», Տ. Նաղարյանի «Տարագ», 1919 թ., № 1—12:

9 Տպագրական սխալ է, պետք է լինի՝ 631 թվականին, (80+551=631):

10 Տե՛ս Աղ. Երիցյան, «Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրությունը», «Փորձ» ամսագիր, 1879 թ., Ժ, էջ 3—4:

11 Գ. Հախվերդյան, «Սայաթ-Նովա» (առաջաբան), Մոսկվա, 1852 թ., էջ ԺԲ:

7 Տե՛ս Աղ. Երիցյան, «Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրությունը», Ա. Հովհաննիսյանի «Փորձ» ամսագիր, 1879 թ., Ժ, էջ 9:

1251 թվականի մասին այլևս խոսք չի կարող լինել, քանի որ մեր առաջ բերած մի շարք փաստերն ապացուցում են, որ հիշյալ եկեղեցին այդ թվականից դեռ շատ դարեր առաջ գոյություն է ունեցել և այդ 1251 թվականին վերաշինվել է (գուցե հիմնովին) իշխան Ումեկի ձեռքով:

Մնում է 631 թվականը, որ նշում են և՛ Երիցյանը և՛ Հախվերդյանը, որն անշուշտ ճիշտ պետք է լինի և ահա թե ինչու. Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիներից և ոչ մեկի հիմնադրման տարեթիվը ոչ մի պատմական աղբյուրում չի հիշատակված ժԳ դարից առաջ, բացի Ս. Գևորգ եկեղեցուց:

Այժմ հարց է ծագում, եթե Ս. Գևորգ եկեղեցին էլ շինված է 1251 թվականին, հապա թիֆլիսաբնակ հայերը, որոնք Երիցյանի ասելով՝ դեռևս 625 թվականին «այնքան շատ ժողովեցան», և որոնք է դարի սկզբից (609 թ.) արդեն կրոնական տարածայնություն բաժանվել էին վրացիներից, մինչև 1251 թվականը, այսինքն համարյա վեց դար ու կես (642 տարի) ի՞նչ էին անում, ո՞րտեղ էին աղոթում, մկրտվում և առհասարակ իրենց կրոնական ծեսերն ու արարողությունները կատարում:

Մինչև Քաղկեդոնական ժողովը և նրանից հետո էլ մինչև 609 թվականը, պարզ է, որ հայերի ու վրացիների աղոթատները, եկեղեցիները մեկ են եղել և հավանական է, որ դրանք եղել են Սիոն, Անշխատի, գուցե և այլ եկեղեցիները, որոնք մինչ այդ 609 թվականը գոյություն են ունեցել:

Իսկ հայերի և վրացիների իրարից բաժանվելուց հետո՝ հայերը անկասկած պետք է իրենց սեփական, հայկական եկեղեցի ունենային Թիֆլիսում և ունեցել են, այդ դեպքից (609 թ.) 22 տարի հետո, 631 թվականին և դա անշուշտ պետք է եղած լինի Ս. Գևորգ եկեղեցին Թիֆլիսի ամենահին թաղամասերից մեկում, նարիդալա բերդի ստորոտում, որտեղ եղել է ամենախիտ բնակություն: Որով Թիֆլիսի ամենահին և առաջին հայկական եկեղեցին, Մելքանի Ս. Գևորգ կաթողիկե Ս. Աստվածածին կամ Բերդի Մեծ եկեղեցին է, շինված 631 թվականին:

Ադ. Երիցյանն ու Գ. Հախվերդյանն այդ թվականը նշելով, դժբախտաբար չեն հիշել իրենց ձեռքի տակ ունեցած համապատասխան պատմական փաստերը և տվյալները:

Չնայած հետագա դարերում Թիֆլիսում բազմաթիվ հայկական մեծ և փառահեղ եկեղեցիներ են կառուցվել, սակայն պատմական Ս. Գևորգ եկեղեցին երբեք չի կորցրել իր առաջնությունը: Մեյդանի Ս. Գևորգ եկեղեցին դարեր շարունակ եղել է նաև Հաղբատի առաջնորդարան: «... Հայտնի է,

որ 1114 թվականին Սև լեռան վճռով Հաղբատա վանքը անցավ այն շորս Աթոռների կարգը, որոնց ձեռքով և համաձայնությամբ պիտի լինեին հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը:

Գուցե Հաղբատա վանքի բարոյական նշանակության հետ կամենալով բարձրացնել և նյութական դրությունը, Սարկավազ վարդապետը եկավ Թիֆլիս՝ Վրաստանի Հայոցը Հաղբատա վիճակ դարձնելու նպատակով: Մեր ենթադրությունը հիմնված է այն բանի վրա, որ ինչպես ժԳ դարուց մնացած գրավոր հիշատակարաններից երևում է, Թիֆլիսը յուր շրջապատ գյուղորայքով այդ միջոցում արդեն Հաղբատա քնմ է կազմում, իսկ Բաղաֆիս Բերդի կաթողիկե եկեղեցում նստած էր Հաղբատա կողմից մի գործակալ եպիսկոպոս կամ վարդապետ՝ առաջնորդի պաշտոնով»¹²:

Ուրեմն ժԳ դարում, Սև լեռան ժողովից հետո, Թիֆլիսի Ս. Գևորգ եկեղեցին դառնում է Հաղբատի առաջնորդարան:

Այս փաստը մի ավելորդ անգամ ևս ապացուցում է, որ այդ եկեղեցին գոյություն ունեի 1251 թվականից դեռևս շատ ավելի առաջ:

Գևորգ Հախվերդյանն իր «Սայաթ-Նովա» գրքի առաջաբանում, Ս. Գևորգ եկեղեցու Հաղբատի առաջնորդարան լինելը նույնիսկ տանում հասցնում է մինչև ժ դարը. «... Եսպես լավ տեսնում ենք, որ սկսած ժ դարուց կարելի է ևս առաջ, մինչև Վրաստանու ռուսաց տերության հովանավորության տակ մտնելն Թիֆլիզու հայերն շարունակ եղել են ժողովուրդ Հաղբատի ու Սանահնա վանքերու, ու սրանց միաբանության եպիսկոպոսներն միշտ Ընդհանրական կաթողիկոսի կամքով նստել են Թիֆլիսում Հաղբատի առաջնորդ անունով»¹³:

Ս. Գևորգ եկեղեցու հետ է կապված մեր հանճարեղ աշուղ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի անունը, որի հայրը, Մահտեսի կարապետը ժԸ դարի սկզբներում Հալեպից գալիս է Թիֆլիս, բնակություն հաստատում այդտեղ, և ամուսնանալով հավաքարցի Սառա անունով մի աղջկա հետ՝ սկսում է պաշտոնավարել վերոհիշյալ Ս. Գևորգ եկեղեցում որպես մոմավաճառ, լուսարար: Ահա այդտեղ, այդ եկեղեցու բակումն է ծնվում և մեծանում ապագա Սայաթ-Նովան:

Սայաթ-Նովայի մանկությունն ու պատանեկությունն անցել են այդ եկեղեցու շրջա-

¹² Ադ. Երիցյան, «Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրությունը», «Փորձ» ամսագիր, 1879 թ., Ժ, էջ 5-6:

¹³ Գ. Հախվերդյան, «Սայաթ-Նովա» (առաջաբան), էջ ԺԹ:

սլատում, ինչպես նաև նրա կյանքի վերջին օրերը:

Թբիլիսիի Մեյդանի Ս. Գևորգ Կաթողիկե Ս. Աստվածածին Բերդի Մեծ եկեղեցու հետ է կապված նաև ԺԸ դարի հայ գիտնական-փիլիսոփա, գրող և թարգմանիչ Փիլիպոս ավագ քահանա Ղայթմազյանի անունը, որը միաբան էր հիշյալ եկեղեցու և որը վրաց գրականության և պատմության մեջ հայտնի է Փիլիպե Ղայթմազիշվիլի անունով¹⁴:

Ս. Գևորգ եկեղեցու հետ է կապված նաև մեր մեծ նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի անունը: Մեծանուն արվեստագետը 1922—1923 թվականներին աշխատեց այդ եկեղեցու ներսի պատերի վրա, խորանների գլխերին և նրանց հանդիպակաց պատերի վրա՝ նկարելով շորս մեծագիր նկար. 1) «Հիսուսը Գեթսեմանի այգում», 2) «Հուդայի զղջումը», 3) «Հիսուսն ու նավավարները», 4) «Հասկաքաղ», և Ս. Գևորգի մի նկարը եկեղեցու հարավային պատին, որը աչքի էր ընկնում իր ինքնատիպությամբ— ձիավոր Ս. Գևորգի տակը ոչ թե քնավոր վիշապն էր ընկած, այլ առանց թևերի մի դարձուրելի իժ, որին նիզակահարում էր Ս. Գևորգը:

Գևորգ Բաշինջաղյանը վախճանվեց 1925 թվականին և թաղվեց հիշյալ եկեղեցու գավթում, Սայաթ-Նովայի գերեզմանի կողքին:

14 Տե՛ս ակադեմիկոս Կոռնելի Կեկելիձե, «Փիլիպե Ղայթմազիշվիլի», «Հին վրացական գրականության պատմությունը», հատ. Ա, Թբիլիս, 1951 թ., էջ 337—342.—Լ. Մելիքսբ-բեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հատ. Գ, Երևան, 1955 թ., էջ 96:

Ուրեմն, բացի 1251 թվականին եկեղեցին վերաշինող իշխան Ումեկից, Սայաթ-Նովայից, Փիլիպոս ավագ քահանա Ղայթմազյանից, Գևորգ Բաշինջաղյանից, Թիֆլիսի Ս. Գևորգ եկեղեցու գավթում թաղված են նաև Սահակ ավագ քահանա Սահառունին, Մարտիրոս ավագ քահանա Ամիրխանյանցը, Կարապետ արքեպիսկոպոս Թումանյանը (ղրի-մեցի հայտնի քննադատ Սուրխաթյանի եղբայրը) և ուրիշները, որոնց տապանաքերը ժամանակի ընթացքում մաշվել, ջնջվել են և դեռևս հետազոտության և ուսումնասիրության առարկա են:

Վերջերս Ս. Գևորգ եկեղեցու բակը փոխադրվեցին նույնպես Թիֆլիսի նախկին վանքի Մայր Տաճարի գավթում եղած հայ զորավարներ Ս. Լորիս-Մելիքյանի, Հովհաննես Լազարյանի, Արշակ Տեր-Ղուկասյանի և Բեհբուժ Շելկովնիկյանի նշխարները:

Թբիլիսիի Մեյդանի Ս. Գևորգ Կաթողիկե Ս. Աստվածածին Բերդի Մեծ եկեղեցու տունը լինում է միշտ նոյեմբերի 10-ին (հին տոմարով):

Ինչպես հնում Ս. Գևորգ եկեղեցին առաջնակարգ տեղ է գրավել, միաժամանակ մի տեսակ կենտրոն հանդիսացել Թիֆլիսահայերի համար, նույնպես և այսօր նա համարվում է աթոռանիստ եկեղեցի, ուր նրատում է Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդը: Ներկայումս մեծ աշխատանքներ են տարվում եկեղեցու բակը և գերեզմանները կարգի բերելու, կանաչապատելու, ծառադրողելու և ասֆալտապատելու, որպեսզի հին, պատմական մեծ արժեք ներկայացնող այդ հուշարձանը՝ Բերդի Մեծ եկեղեցին, ստանա իր պատշաճ բնույթն ու տեսքը:

